

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Batı Oğuz Grubundaki “En Az Çaba Yasası”na Bağlı Uyum Süreçlerinin *Dîvânu Lugâti't-Türk* Bağlamında Değerlendirilmesi

Evaluation of Harmony Processes in the Western Oghuz Group Based on the "Law of Least Effort" in the Context of *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Ensar KILIÇ

Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi Buhara İbni Sina Tıp Fakültesi
ensar.kilic@sbu.edu.tr

Orcid ID: 0000-0003-2294-4443

Öz: Dilsel iletişimin mümkün olan en az enerji ve işleme, sağlıklı ve kullanışlı şekilde gerçekleşmesini sağlayan doğal ilkeler bütününe “en az çaba yasası” adı verilir. Bu ilkeler fonetik/fonoloji, morfoloji, söz dizimi ve söz varlığı gibi dilin tüm boyutlarında etkin ve koordineli olarak çalışır. Nitekim dillerin tabii algoritmaları, neyin ekonomik olduğu konusunda en doğru kararları vermek üzere programlanmıştır. Bu sebeple her dil, yeni karşılaştığı durumlara ve artık yeterince kullanışlı olmayan unsurlarına; değişimler, eksiltmeler ve hatta bazen artırımlar yoluyla yeni çözümler üretir. Eğer üretilen bu çözümlerden biri, belirli bir dilsel algorithmada yer alan çok sayıda yapının sorununu pratik olarak çözüyorsa, bu o dil için yeni bir uyum kategorisi veya karakteristik bir değişim hâline gelir. İşte bu çalışmada, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki filolojik materyalle Oğuz grubunun tarihî ve çağdaş dönemlerine ait bilgiler karşılaştırılarak özellikle Batı Oğuz grubunun uyum kategorileri ve bu grupta oluşan değişimlerin sebeplerinin tespiti amaçlanmıştır. Seslerin ve morfolojik parçaların etkileşim ya da dönüşümleri analiz edilirken, fonem teorisine dayalı yöntemler fonomorfolojik bir bakış açısıyla kullanılmıştır. Sonuç olarak Batı Oğuz grubunda; frekans, boğumlanma yeri ve gırtlak uyumu, akıcı seslerin eritilerek boğumlanma süresinden tasarruf edilmesi ve fonolojik kararsızlık yaşayan yapıların fonemik yarımalar yoluyla istikrara kavuşturulması gibi “en az çaba yasası”na bağlı çok sayıda dilsel mekanizma tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Batı Oğuz Türkçesindeki ünsüz uyumları, En az çaba yasası, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Oğuz Türkçesine ait unsurlar, fonolojik kararsızlıklar.

Abstract: The set of natural principles that enable linguistic communication to occur with minimal energy and processing, in a healthy and practical way, is referred to as the “law of least effort.” These principles function actively and in coordination across all aspects of language, such as phonetics/phonology, morphology, syntax, and vocabulary. The inherent algorithms of languages are designed to make the most accurate decisions about what is economical. For this reason, every language produces new solutions to situations it encounters for the first time, as well as to elements that are no longer sufficiently useful, through changes, reductions, and sometimes even additions. If one of the solutions produced practically resolves the problem of a significant number of structures in a given linguistic algorithm, it becomes a new adaptation category or characteristic change for that language. In this study, it is aimed to identify the adaptation categories of the Western Oghuz group and the reasons for the changes in this group, by comparing the philological material in *Dîvânu Lugâti't-Türk* with the historical and contemporary periods of the Oghuz group. While analysing the interactions or transformations of sounds and morphological elements, methods based on phoneme theory were used with a phonomorphological perspective. As a result, numerous linguistic mechanisms associated with the “law of least effort” were identified in the Western Oghuz group, such as frequency, place of articulation and laryngeal

Geliş Tarihi:15.09.2024

Kabul Tarihi:24.11.2024

Yayın Tarihi:22.12.2024

Atıf: Kılıç, E. (2024). Batı Oğuz grubundaki “en az çaba yasası”na bağlı uyum süreçlerinin *Dîvânu Lugâti't-Türk* bağlamında Değerlendirilmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Dîvânu Lugâti't-Türk'ün 950. Yıl Dönümü), 165-177. Doi: 10.33437/ksusbd.1550398

harmony, reducing articulation time by liquid sounds elision, and stabilizing phonologically unstable structures through phonemic splits.

Keywords: Consonant harmony in Western Oghuz Turkish, Law of least effort, Elements of Oghuz Turkish in *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Phonological instability.

GİRİŞ

Canlı organizmalar doğaları gereği, mümkün olan en iyi sonuca en az enerji sarf ederek ulaşmayı hedefler. Böylelikle tasarruf ettikleri enerjiyi yeni alanlarda kullanma şansına erişirler. André Martinet, bu doğa kanununun dil için de geçerli olduğunu keşfedip “en az çaba yasası”nı fonoloji ve söz dizimi açısından tutarlı bir paradigmayla yorumlayan ilk araştırmacıdır (Vicentini, 2003: 37-38). Kısacası dildeki “en az çaba yasası”, iletişim ortamındaki sistemi kuvvetli bir şekilde denetim altına alan ve enerji açısından en az maliyetli ve kullanışlı hâle getiren evrensel bir ilkedir (Vicentini, 2003: 37; Aydın, 2011: 1-2).

“En az çaba yasası”, fonetik/fonoloji, morfoloji, söz dizimi ve söz varlığı boyutlarının tamamında karşılaşılan bir olgudur (Vicentini, 2003: 37). Bununla birlikte özel durumlarda, bu yasa dirençle karşılaşabilir. Örneğin kullanımı yoğun olan ve yeterince standartlaşmış dillerde fonetik değişiklikler baskı altına alınır ve ölçünlü şekiller doğru olarak kabul edilir. Türkiye Türkçesindeki *-yor* şimdiki zaman eki ve sayı kelimesi olan “bir” bu durumdadır. Türkiye Türkçesinde birçok konuşur, gündelik konuşmada *-yor* şimdiki zaman ekinin ve “bir” sayısının son sesi konumundaki /-r/’yi eritir. Fakat aynı kişiler, resmî konuşmalarda bu ek ve kelimenin yazıldığı gibi okunmasına dikkat eder. Yani kültürel beklentiler ve standartlar, fonetik açıdan “en az çaba yasası”nın işlemesine yer yer direnç oluşturabilir. Fakat yeterince standartlaşmış dillerde bile gündelik kullanımdaki fonolojik yaygınlığın baskın gelip yeni şeklin dil otoritelerince de kabul gördüğü durumlar mevcuttur. Örneğin Türkiye Türkçesinde eskiden sadece “ağabey” kelimesi doğru kabul edilirken günümüzde Türk Dil Kurumu “abi” yazımını da doğru olarak değerlendirmeye başlamıştır (TDK: 2024).

Yüzey yapıdan bakıldığında, dilde “en az çaba yasası”nın tersine işlediği noktalar mevcuttur. Öztürk, “daha çok çaba isteyen değişimler” olarak tanımladığı “en az çaba yasası”nın tersine işlediği hadiselerle Türkçeden çok sayıda örnek vermiştir (2017: 2182-2208). Fakat bu tarz durumlarda bile *bir sesin güçlü tesiri, dilin yapısına uydurma, pekiştirme, ölü bir sözcüğü yeniden diriltme, aynı seslerin tekrarını önleme, yan yana geldiklerinde fonetik uyumsuzluk yaşayan sesleri uyumlu hâle getirme* gibi mantıklı ve “en az çaba yasası” ile çelişmeyen bir sebep genellikle bulunur.¹ Örneğin Öztürk’ün tespit ettiği ET *teñri* > TT *tanrı* ve ET *sen* > saña kelimelerinde yaşanan kalın sıraya geçip daha çok enerji harcama durumu, /ŋ/ sesinin özellikleri ile ilgilidir (bk. 2017: 2187). Çünkü /ŋ/ hem art damaksıl hem de genizsil bir ünsüz olarak kalın ünlülerin boğumlanma noktasına çok daha yakındır. Daha basit bir ifadeyle /ŋ/ ile ön damak ünlüleri birçok fonetik konumda fonolojik uyumsuzluk hâlinindedir. Hatta bu uyumsuzluğun bazı durumlarda, /ŋ/’nin /m/’ye dönüştürülmesi şeklinde çözümlendiğine dair örnekler de vardır. Nitekim Kâşgarlı Mahmud, *ihir* “alaca karanlık” kelimesini açıklarken bu kelimeye Oğuzların “emir” dediğini belirtmektedir (DLT: 45).

Öyleyse tüm dillerde olduğu gibi Türkçenin lehçelerinde de dilsel uyum ve değişim süreçlerinin ana aktörü “en az çaba yasası”dır. “En az çaba yasası” hakkında Türkiye Türkçesinin dışında Kırgız ve

¹ Her zaman tasarruf sağlayacak hissi uyandıran değişimler, dilin yapısına uygun değildir. Örneğin, genizden veya uvular bölgeden boğumlanan /ŋ/ ya da /q/ gibi bir sesin yanında ön damak ünlülerinin tercih edilmesi, ünlülerin teşekkülünde basınç tasarrufu sağlasa da bu seslerle ünlüler arasında frekans dalgalanmaları oluşturur. Nitekim damaksıl geniz ünsüzü olan /ŋ/’yi ana dilinden edinmeyen bir kişi, bu sesi ince sıralı bir kelimenin ortasında çıkarırken ciddi anlamda zorlanabilir. Fakat aynı kişi bu sesi, kalın sırada çok daha rahat çıkarır. Bazen diller, başka bir dilden gelen kelimeleri kendi yapısına uydururken de “en az çaba yasası”na uymuyor izlenimi veren durumlar oluşabilir. Örneğin Farsça “çâr-şenbe” kelimesi Türkçede “çarşamba”ya dönüşmüştür. İlk bakışta, kelimenin ince sıralı kısmının kalın sıraya geçip enerji israfına sebep olduğu gibi bir izlenim oluşsa da aslında durum tam tersidir. Buradaki durum, kelimenin kalınlık-incelik uyumuna bağlanarak frekans dalgalanmalarını azaltmak ve kelimenin daha rahat söylenmesini sağlamak olmuştur. Zaten ses uyumları başlı başına dildeki “en az çaba yasası”nın iyi çalışan algoritmaları olarak kabul edilebilir (bk. Uzun, 2021: 76). Ya da Türkçedeki yardımcı sesler, bahsi geçen mesele için güzel bir örnektir. Bu sesler iki uyumsuz sesin arasına girip yeni bir ses parçacığının oluşmasına sebep olmalarına rağmen söyleyişi kolaylaştırmaktadır. Tüm bu örnekler, dildeki gelişimler için enerji sarfı kadar önemli bir diğer unsurun “uyum” olduğunu göstermektedir. Öyleyse diller, mevcut tutarlılık ve iç uyumlarını sağlamak için yer yer “en az çaba yasası”ndan taviz verebilmektedir. Çünkü dildeki ekonomi; sadece fonoloji, fonetik, söz dizimi veya morfoloji ile açıklanamayacak kadar çok boyutlu bir kavramdır (bk. Karaca, 2021: 359).

Özbek gibi Türk lehçelerini kapsayan müstakil çalışmalar bulunmaktadır (bk. Uzun, 2021; bk. İldırı, 2022). İşte bu makalede, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Oğuz Türkçesine ait olduğu belirtilen sözler ve Oğuz lehçesi için yapılan açıklamalar bağlamında, Batı Oğuz lehçelerindeki “en az çaba yasası” olgusunun analiz edilmesi amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Bu makalede Oğuz Türkçesine ait envanterin bilinçli olarak kayda geçirildiği bilinen en eski kaynak olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile Oğuz grubuna ait tarihî ve çağdaş lehçelere ait bilgiler; fonetik, fonolojik, yapısal ve söz dizimsel açılardan mukayese edilmektedir. Bu gramatikal mukayesenin temel amacı özellikle Batı Oğuz grubunun gelişimindeki “en az çaba yasası”na dayanan süreçlerin detayları ile birlikte belirlenmesidir.

Çalışmadaki “en az çaba yasası” çerçevesindeki süreçlerin analizinde, temel olarak fonem teorisine dayalı teknikler ve bakış açısı kullanılmıştır. Bu teoriye göre kelimelerin içerisinde bulunan ve birbirleriyle etkileşen sesler, fonetik ya da fonolojik açıdan uyumsuz olabilir. Bu durumda, bu seslerin arasındaki etkileşim fonemlerin yarılarak ya da birleşerek değişmesine sebep olmaktadır (bk. Kılıç & Ersöz, 2020: 572). Bu yarıma ya da birleşmelerin takip edilmesi, ses değişimlerinin anlamlı bir neden-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilebilmesini sağlamaktadır.

“EN AZ ÇABA YASASI”NIN ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİNDEKİ İŞLEYİŞİNİN DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK BAĞLAMINDA GENEL ANALİZİ

Türkçenin filolojik eserleri tarandığında, Oğuz Türkçesinin dilsel uyum ve gelişimlerin en hızlı ilerlediği lehçe gruplarından biri olduğu görülmektedir. Nitekim son sesteki /-ğ, -g/ seslerinin erimesi ya da kalın sıralı sözcüklerde yaygın olarak /t-/>/d-/ değişimin ortaya çıkması gibi olgular, Oğuz Türkçesi için çok temel ve karakteristik ses evrimlerinin sistematik bir şekilde gerçekleştiğini göstermektedir. Oğuz grubunda yaşanan bu hızlı gelişim süreçlerine *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de dikkat çekilmiştir:

Dillerin en hafifi (yeğnisi) Oğuzlarındır. En doğrusu; Yağma ve Toxsılar ile ta Uygur şehirlerine kadar Etil, Yamar, Ertiş, İla vadilerinde oturanlarındır. En fasihi ise Hakaniye (Karahanlı) hanlarının ve onlarla münasebette olanlarındır (DLT: 11).

Burada bahsedilen “hafif” kelimesinden ne anlaşılması gerektiği, eserin diğer bölümlerinde açıklığa kavuşturulmaktadır. Nitekim Kâşgarlı Mahmud, *tamur* “damar” kelimesinden bahsederken şu açıklamayı yapma ihtiyacı hissetmiştir (DLT: 155):

Oğuzlar mim'in üstünlü hâliyle “tamar” derler. Onlar devamlı olarak kolaylık peşindedirler; üstünlü şekil, harekelerin en kolay olduğu için ona doğru giderler.

Görüldüğü gibi müellif burada Oğuz Türklerinin fonolojik tercihlerinin daima söyleyiş kolaylığı üzerinden ilerlediğini ifade etmektedir. Bu örnekte Oğuz Türkçesindeki /-u-/>/-a-/ değişimi, /a/ sesinin boğumlanması esnasında ortaya çıkan frekansın daha düşük olmasından değil uyum ihtiyacından ortaya çıkmıştır.² Çünkü burada ünlülerin birbirine benzeşmesi, frekans dalgaları arasındaki uyumu artırmakta ve söyleyiş kolaylığı sağlamaktadır.

Kısacası Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz Türkçesi için kullandığı “hafif” ifadesi, Oğuz Türkçesinin özellikle fonolojik kolaylığı önceleyen bir lehçe olduğunu vurgulamak amacıyla tercih edilmiştir. Bununla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuz Türkçesine sadece fonetik ya da fonolojik açıdan tasarrufa yönelen bir lehçe olarak bakılmamıştır. Eserde, Oğuz Türkçesinde sözcüklerin dizimi konusunda da ekonomik davranıldığına dair ifadeler mevcuttur:

Bil ki Oğuzca tuhaftır. Çift olarak kullanılan bu isim ve fillerden biri asıldır, diğeri de onun şubesidir veya ona bağlıdır. Onlar (Oğuzlar), Türklerden farklı olarak tabi olan kelimeyi tek başına kullanırlar. Örneği şudur: Türkler, bir şey diğer bir şeye katıldığı zaman, “kattı kardı” derler. Bir şeyi bir şeye katmakta aslanan “kattı”dır; “kardı”, ona tabidir. Oğuzlar ise bir şeyi bir şeye katmak için “kardı” derler ve aslını

² En azından Türkiye Türkçesi için /a/ sesinin F1 ve F2 frekansı /u/'dan daha yüksektir (Ng vd., 2018: 453-457).

("kattı"yı) bırakırlar. Bunun gibi Türkler "eğü yawlak" derler; "eğü", "iyi"dir; "yawlak", "kötü"dür; "eğü" ile beraber kullanılır; yalnız başına kullanılmaz. Oğuzlar ise onu tek başına kullanırlar.

Bu açıklamadan sözcük gruplarındaki kısaltmaların daha Eski Oğuz Türkçesinden itibaren var olduğu anlaşılmaktadır. "Bil ki Oğuzca tuhaftır." ifadesinden ise Kâşgarlı Mahmud'un doğup büyüdüğü çevrede bu tarz kısaltmaların garip karşılandığı yorumu yapılabilir. Bu da Oğuz Türkçesinin o dönemki diğer lehçelere nazaran söz gruplarını kısaltma hususunda ayrıştığını göstermektedir.

Eski Oğuz Türkçesinde Başlayan Ekonomikliğin Yayılması

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuz Türkçesine özgü olduğu belirtilen bazı durumların bugün hemen hemen tüm Türk lehçelerini kapsar hâle geldiği görülmektedir. Bunda kelimelerin benzer şekilde gelişim göstermesinin yanında şüphesiz geniş bir coğrafyaya dağılan Oğuzların diğer boylar üzerindeki tesiri de etkili olmuştur.

Ekonomikliğin yayılması kavramına en güzel örneklerden biri, *alma* "elma" kelimesidir. *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* bu kelime için şu açıklama yapılmaktadır (DLT: 65): "Oğuzcada 'elma'. Türkler 'alımla' derler."

Bu örnekte Kâşgarlı Mahmud, "alma" sözcüğünün Oğuzlara ait olduğunu söylemektedir. Kelimenin diğer Türk lehçelerdeki telaffuzunu ise "alımla" olarak vermektedir. Şüphesiz bu, o dönem içerisindeki diğer tüm lehçelerde "elma" kelimesinin "alımla" şeklinde olduğunu kanıtlamaz. Fakat bu ifade, Karahanlı ve çevresinden başlayarak Kâşgarlı Mahmud'un ziyaret ettiği güzergâh üzerinde oluşan Türk kültür havzasındaki baskın şeklin "alımla" şeklinde olduğunu ortaya koymaktadır. Bugün ise "elma" kelimesi önemli sayıda konuşura sahip Türk lehçelerinin hepsinde ("alımla" şekliyle kıyaslandığında) kısaltmış hâldedir. Çağdaş Azerbaycan, Türkmen, Kazak, Kırgız ve Uygur lehçelerinde kelime "alma" biçimindeyken, Özbek Türkçesinde ise karakteristik /a/>/o/ değişimiyle birlikte "olma" hâlini almıştır. Görüldüğü gibi Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda kelime üç heceden iki heceye indirgenmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'e göre kelimenin 11. yüzyıl Oğuz Türkçesinde "alma" biçimini alması, diğer lehçeleri de etkilemiş olmalıdır. Çünkü eğer bu lehçeler "alımla" kelimesini sadece kendi iç dinamikleriyle fonetik bir gelişime tabi tutsaydı, "alma" dışında farklı şekillerin ortaya çıkması ve hatta eskicil şeklin korunması gerekirdi. Bu sebeple Oğuz Türkçesinde fonetik açıdan ekonomik hâle gelen *alma* "elma" kelimesinin diğer Türk lehçeleri için canlı bir fonolojik numune vazifesi gördüğü iddia edilebilir.

BATI OĞUZ GRUBUNDAKİ "EN AZ ÇABA YASASI"NA BAĞLI UYUM VE DEĞİŞİM SÜREÇLERİNİN ANALİZİ

Batı Oğuz grubunda "en az çaba yasası"na bağlı olarak gelişen uyum ve değişimlerin, nasıl bir sürecin ürünü olduğu hususunda *Dîvânu Lugâti't-Türk* önemli bir yol göstericidir. Çünkü Oğuz Türkçesinin 13. yüzyıldan önceki durumunu hakkında bilgi alınabilecek yegâne eser *Dîvânu Lugâti't-Türk'tür*. İşte bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* Oğuzlara ait olduğu belirtilen dilsel materyal ile Batı Oğuz lehçeleri mukayese edilecektir. Böylelikle Batı Oğuz Türkçesindeki "en az çaba yasasına" bağlı uyum ve değişimlerle bu değişimlerin sebeplerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Aşağıda bu uyum ve değişimler başlıklar hâlinde ele alınacaktır.

Batı Oğuz Türkçesinde Ünlülerdeki Uzamanın Önlenmesi

Akıcı fonemler ses telleriyle üretilme kabiliyetine sahip sesler oldukları için özellikle ilk hece ünlülerinden sonra hem akıcı hem de titreyici özelliklere sahip akıcılar geldiğinde ikincil bir uzunluk hissedilebilir (bk. Fajaryanto, 2019: 242, bk. Beňuş, 2014: 281-291). Bu sesler içerisinde özellikle /r/, ünlü gibi davranma özelliğine sahip ve vurgulu pozisyonlarda tutunabilen bir sestir (Beňuş, 2014: 281). Hatta bazı dillerde akıcı /r/ ve /l/ fonemlerinin hece oluşturma özelliğine sahip olduğu bilinmektedir (Beňuş, 2014: 281-23).

Akıcıların bu durumu, asli ünlü uzunluklarını büyük oranda kaybetmiş ve uzunluğu çoğunlukla fonolojik bir yük olarak gören genelde Batı Oğuz grubu, özelde ise Türkiye Türkçesi için çeşitli çözüm

yolları üretilmesine sebep olmuştur.³ Bu yöntemlerden biri de ilk hecedeki ünlünün boğumlanmasından kaynaklanan basıncın azalmasının sağlanmasıdır. Bu sayede hece içerisindeki ünlüyü uzatmak için kullanılan enerji, giriş ünsüzüne aktarılacak ve ünlüyü uzatma ihtiyacı ortadan kalkacaktır.

Akıcılığa bağlı uzamanın önlenmesine dair Batı Oğuz grubundaki en bariz örnek “vur-” fiilidir.⁴ Nitekim bu lehçelerde ET *ur* “vur-” fiili “vur-” biçimindedir. Bir diğer Oğuz grubu lehçesi olan ve Doğu Oğuz grubuna ait olan Türkmen Türkçesi ise asli uzunlukları koruyan ve uzunluklara karşı toleranslı bir lehçe olmasının etkisiyle bu fiili tıpkı Oğuz grubundan olmayan diğer birçok lehçe gibi /v-/siz bir şekilde kullanmaya devam etmektedir (bk. Doğan, 1996: 232, bk. Ercilasun vd., 1991: 950-951). Batı Oğuz lehçesi olmasına rağmen fiilde /v-/ giriş sesini barındırmayan Gagavuz Türkçesinin durumu ise Gagavuz Türkçesinin çok sayıda ikiz ünlü (diftong) barındırmasından kaynaklanmaktadır (bk. Gül & Hazar, 2009: 52; bk. Cayıt, 2019: 82). İkiz ünlüler, ikincil ünlü uzunlukları oluşturdukları için bu tarz ünlüleri çok sayıda barındıran lehçelerde, uzunluklar diğer lehçelere göre daha az fonolojik uyumsuzluk yaratmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk incelendiğinde, ET *ur*- “vurmak” kelimesinden bahsedilirken herhangi bir lehçede /v-/li bir türevin varlığı konusunda bilgi verilmemektedir (DLT: 922). Hatta Oğuzlar tarafından kullanıldığı özellikle belirtilen *uran* “kölesini döven” sözcüğünün girişinde de bir /v-/ye rastlanmaz (bk. DLT: 923). Fakat durumu aydınlatması açısından en önemli durum, ET *ur*- “vurmak” fiilinin uzun ünlü ile yazılan türevinin de eserde kayda geçirilmesidir (DLT: 922). Bu daha sonraki dönemlerde Gagavuz Türkçesi hariç Batı Oğuz grubunda /v-/ sesinin oluşması açısından iki farklı senaryoyu mümkün hâle getirmektedir:

- a) ET *ur*- “vurmak” fiili, aslında asli bir uzun ünlüye sahiptir (bk. Tekin, 1975: 261). Bu sebeple ünlü uzunluğunun oluşturduğu yüksek basınç, ilk seste gelişen bir protez ile azaltılmış ve kelime fonolojik açıdan daha uyumlu hâle getirilmiştir.

Eğer yukarıda belirtilen senaryo doğru ise bu duruma Türkçenin bazı lehçelerinde de rastlanmaktadır. Örneğin Çuvaş Türkçesinde, giriş konumundaki asli uzun ünlüden önce /y-/ veya /v-/ protezi gelebilmektedir: Çuv. *yat* “ad”, Çuv. *viş*- “acıkmak” vb. (Tekin, 1975: 25).

- b) Yukarıda akıcı ünsüzlere dair bahsedilen sebeplerle ET *ur*- “vurmak” fiilinin girişindeki /u-/, kendisinden sonra gelen akıcı ünsüz sebebiyle yani fonetik bir sebeple uzamıştır. Başka bir ifadeyle uzunluk asli değildir. Bu uzunluğun tolere edilmesi için Türkiye ve Azerbaycan Türkçeleri ilk seste /v-/ protezini üretmiştir.

Bu iki senaryonun ikisinin de belli oranlarda doğruluk payı vardır. Çünkü bugün asli uzunluk zannedilen bazı yapılar aslında tarihin bilinmeyen dönemlerinde gelişen ses olayları ve özellikle diftonglaşmaların kalıntısı olabilir. Fakat bu senaryolardan hangisi doğru olursa olsun, Batı Oğuz Türkçesinde görülen /v-/ protezi, ünlü uzunluğunun doğurduğu yüksek basıncın bir giriş ünsüzüne transfer edilmesi yoluyla boğumlama kolaylığı oluşturmaya hizmet etmektedir. Basit bir mantıkla bakıldığında, /v-/ protezinin ortaya çıkması “en az çaba yasası”na aykırı bir durum gibi görünse de bu protezin uzun ünlülere alışkın olmayan lehçelerde sağladığı boğumlanma kolaylığı tam da “en az çaba yasası”na hizmet etmektedir.

Tüm bunların dışında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te özellikle Oğuzlara özgü olduğu belirtilip uzun ünlü ile yazılan *yās* “ölüm, helak” (DLT: 413), *āk* “beyaz” (DLT: 545) ve *āşlıq* “buğday” (DLT: 561) gibi kelimelerin bugün Türkiye Türkçesinde tamamen kısaltıldığı görülmektedir. Aslında *āk* “beyaz” ve *āşlıq* “buğday” gibi kelimelerdeki ünlü kısaltmasının daha o dönemde başladığı ve bir fonemik kararsızlık dönemi yaşandığı anlaşılmaktadır. Çünkü eserde bu kelimelerin kısa ünlülü hâlleri de kayıt altına alınmıştır.

Sonuç olarak Gagavuz Türkçesi hariç tutulursa Batı Oğuz Türkçesinin uzun ünlüleri fonolojik bir yük olarak gördüğü ve bunları kısaltma eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır.

³ Türkiye Türkçesinde, yabancı dilden alınan birçok kelimedeki uzunluklar bile fonolojik açıdan kısaltılmıştır. Örneğin “kafa, karar, zaman” vb. birçok yabancı kökenli kelimedeki uzun ünlüler Türkiye Türkçesinde kısaltılmıştır.

⁴ Batı Oğuz Türkçesinden kasıt Türkiye, Gagavuz ve Azerbaycan Türkçeleridir (Johanson, 2006: 82).

Eski Türkçedeki /-b, -b-/ Sesinin Diş Kayması Yoluyla Fonolojik Kararsızlığın Önlenmesi

Runik harflerle yazılan Eski Türkçe metinlerde, son seste /-b/ foneminin yazıldığı *sub* “su” ve *eb* “ev” ve orta konumda /-b- / foneminin yazıldığı *tebi* “deve”, *abuçqa* “koca, yaşlı” gibi zamanla /v/ ya da /w/ gibi alofonlar oluşturan kelimeler bulunmaktadır. Her ne kadar Orhun alfabesinde bu ses, /b/ sesine denk gelen bir işaret ile yazılmış olsa da bu sesin Orhun Türkçesindeki transkripsiyonunda /-v, -v- / kullanan araştırmacılar da vardır (bk. Ölmez, 2008: 337-339). Fakat özellikle Çağatay Türkçesinde bahsi geçen sesi barındıran bazı kelimelerin /b/’li türevleriyle karşılaşılabilir. Örneğin Eski Türkçedeki “abuçqa” kelimesinin, Uygur metinlerinde /-v- / ile yazılan türevi olmasına rağmen birkaç yüzyıl sonra Çağatay sahasında aynı kelimeye “abuşqa” olarak rastlanabilmektedir (bk. Tokyürek, 2021: 195; bk. *Abuşka Lügati*). Bu da en azından orta konumda /-v- /’ye dönüşümü yansıtan kelimelerin tarihinde bir /-b- / sesinin bulunduğunu kanıtlamaktadır.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki örneklerle bakıldığında Oğuz Türkçesinin, daha Eski Oğuz Türkçesinden beri /v, w/’leşme temayülüne giren /b/ sesini, çift dudaktan diş kaydırma yönünde hareket ettiği görülmektedir (DLT: 12):

Arap fe’si ile gerçek be arasında telaffuz edilen gerçek Türkçedeki her fe (w), Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav’a (v) dönüşür. Türklerin “ew”, onların “ev” dedikleri gibi. Yine Türklerin “aw”, onların vav’la “av” demeleri gibi.

Sonuç itibarıyla /b/’nin /w/ ya da /v/’ye dönüşmüş olması, patlayıcı bir sesin fonemik yarılmaya uğratılması ve patlama sırasında harcanan enerjiden tasarruf edilmesi açısından “en az çaba yasası”nın örneğidir. Fakat Oğuz Türkçesinin /v/’yi tercih etmesinin sebebi, söyleyiş kolaylığı olmalıdır. Çünkü /v/’nin boğumlanması, /w/’nin aksine iki dudağın eş güdümlü olarak öne doğru uzanmasını gerektirmez. Bu sebeple hem ağzın anatomik konumunda ciddi bir değişiklik gerektirmez hem de öne doğru uzama hareketine gerek kalmadığı için gerçekleşme süresinden tasarruf sağlar. /w/ ise fonetik özellikleri itibarıyla yarı ünlü özellikleri taşıyan bir sestir (Kılıç, 2021: 38). Fakat buna rağmen boğumlanması esnasında ağızdaki anatomik konumda nispeten fazla bir harekete sebep olduğu için birçok kez daha da kayıcılaşıp /y/’ye dönüşür. Bu da fonolojik kararsızlığın sürmesine sebep olur. Ayrıca /w/’nin boğumlanması esnasında dudakların simetrisi yuvarlak ünlülere benzediği için yanındaki ünlüleri yuvarlaklaşmaya zorlar. Bunun en güzel örneği *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te Oğuzlar dışında “ew” şeklinde söylendiği ifade edilen kelimenin Batı Oğuz grubu dışında kalan çağdaş lehçelerindeki durumudur. Bu lehçelerdeki “ev” kelimesinde, /-w/’nin bugün genellikle /-y/’ye dönüştüğü ve giriş ünlüsünün de yuvarlaklaştığı görülmektedir (bk. Ercilasun vd., 1991: 238-239).

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Oğuzlarla ilgili yukarıda anlatılan durumla çelişebilecek bir durum, “ewet” kelimesinin açıklamasında yer almaktadır (DLT: 24):

Bir edattır, “evet” demektir. Üç farklı şekli de vardır. “Ewet”, Yağma, Toxı, Kıpçak ve Oğuzlara aittir. “Emet, evet, yemet” diğer Türklere aittir.

Buradaki “emet, evet, yemet” kelimeleri, bu kelimenin art zamanlı geçmişinde /-b- / sesine sahip olabileceği konusunda fikir vermektedir. Eğer böyle bir durum varsa niçin Oğuzların /-w- /’li türevi kullandığına dair şu yorumlar yapılabilir:

- Kelime Türkçe olmayıp ödünçleme olabilir. Nitekim “evet” kelimesinin Pehlevicede “avad” biçiminden ödünçlendiği iddia edilmiştir (bk. Tuğuz, 2011: 36). Eğer böyle bir durum varsa Kâşgarlı Mahmud’un eserini yazarken temas ettiği Oğuzlar, bu kelimeyi duydukları topluluğun fonetiğiyle almış olabilir.
- Kelime köken itibarıyla Türkçe olup bu kelimedeki durum Kâşgarlı Mahmud’un kelimeyi derlediği bölgedeki Oğuz topluluğuna özgü olabilir. Nitekim yukarıdaki “ev” örneğinde olduğu gibi özellikle Doğu Oğuz grubu, bazı yapılarda Kıpçak ya da Karluk grubuyla birleşmektedir.

Eski Oğuz Türkçesinde yaygın olarak kullanılan şekil ne olursa olsun, bugünkü Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde “evet” kelimesinin /-v- / ile kullanılması, sonuç itibarıyla Batı Oğuz Türkçesindeki eğilimin /-v- / ile devam ettirildiğini göstermektedir. Bu durum, bahsi geçen /b/ sesinin

Batı Oğuz grubundaki fonolojik istikrarının sağlanmasına katkı sağlamış, böylece aşama aşama devam eden fonemik yarılma süreçlerine gerek kalmamıştır.⁵

/-q-/>/-h-/ Süreklileşmesi ile Ses Yolunun Rahatlatılması

Küçük dilin temasıyla oluşan ve ağız içerisinde küçük çaplı bir patlama ile meydana gelen /q/ sesi, bahsedilen özellikleri sebebiyle /h/'ye göre daha çok basınç üretilmesine sebep olmaktadır. Oğuz Türkçesinde özellikle giriş sesindeki /t-/>/d-/ ötümlüleşmeleri, kelime ortasındaki uvular (küçük dille ilişkili) karakter gösteren ötümsüz seslerin içte patlayıcı özelliklerinin aşınmasına sebep olmuştur.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, Oğuzların "taqı" kelimesine "daqı" dedikleri belirtilmektedir (DLT: 289). Nitekim kelimenin Türkiye Türkçesinde "daha" hâline gelmesi, önce /-q-/'nin süreklileşmesi ve ardından ünlüler arasındaki frekans uyumunun sağlanarak /-ı/>/-a/ değişiminin meydana gelmesiyle açıklanabilir.

Kısacası küçük dilin kullanımı ile oluşan /-q-/'nin iki ünlü arasında boğumlanmasının zorluğu sebebiyle, /-q-/ muhtemelen önce [χ] alofonuna sonra ise [x] ve nihayetinde /h/'ye ([h̥] alofonlarına) dönüşmüş olmalıdır. Böylece uvular özelliğın ortadan kalkmasıyla ses yolu rahatlatılmıştır.

Akıcı Seslerin Erimesi

Özellikle Türkiye Türkçesinde şimdiki zamanın sonunda ve "bir" gibi kelimelerde sık sık erime temayülü gösteren /r/ sesiyle karakterize olan bu duruma *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* özellikle iç seslerde rastlanmaktadır. Nitekim eserde, "serçe" kelimesinin Oğuzlarda "seçe" şeklinde söylendiğı belirtilmiştir (DLT: 812). Bu örnek, muhtemelen Kâşgarlı Mahmud'un derleme yaptığı bölgedeki Oğuzlara ait yerel bir kullanım olsa da Oğuz Türkçesinin eğilimini göstermesi açısından değerlidir.

Akıcı seslerin erimesine *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten* verilebilecek bir diğer örnek "yonca" kelimesidir. Eserde *yorınçğa ~ yorınça* "yonca" kelimeleri ile ilgili açıklamalarda, kelimenin Oğuzlar tarafından "yonca" olarak söylendiğı belirtilmektedir (DLT: 982). Ayrıca Kâşgarlı Mahmud *uwutlan-* "utanmak" fiilinden bahsederken Oğuzların bu fiildeki /-l-/ dâhil bazı sesleri eriterek kelimeyi "utan-" şeklinde telaffuz ettiğini belirtmektedir (DLT: 128).

Aslında akıcı sesleri eriterek sesletim süresinden tasarruf etmek, Türkçe için çok eski bir olgudur. Örneğın Karahanlı Türkçesinden önceki Eski Türkçe metinlerde de *oltur-* "oturmak" fiilinin "otur-" türevi mevcuttur (bk. Doğan, 2019: 118). Nitekim *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* de rastlanan akıcı seslerin eritilerek özellikle boğumlanma süresinden tasarruf etme eğiliminin, Batı Türkçesi dâhil Türkçenin hemen hemen tamamında görülen bir hadise olduğu anlaşılmaktadır.

Oğuz Türkçesinde Ünlülerde Frekans ve Boğumlanma Yeri Uyumu

Bu makalede daha önce de belirtildiğı gibi "en az çaba yasası"nın en önemli unsurlarından biri dillere ait ses uyumlarıdır. Her dil kendi fonetik bünyesini duru ve akıcı bir yapıya doğru evrimleştiren doğal bir sürecin içerisinde yaşar. Bu süreç de seslerin birbiriyle ilişkisini düzenleyen yeni protokoller yani ses uyumları ortaya çıkarır. Bu protokollerin Türkçe için en önemlisi, "kalınlık-incelik uyumu"dur. Bugün her ne kadar İrani dillerin etkisi ile Özbek Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu büyük ölçüde bozulmuş olsa da genel olarak tüm Türk lehçelerinde bu uyum sağlamdır (bk. Avcı, 1997: 166). "Dudak uyumu"nun durumu ise lehçeden lehçeye değişmektedir.

Tüm bu uyumların yanında *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki* örnekler incelendiğinde Oğuz Türkçesinde ses frekanslarını eşitleme çabasının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle sözcükteki ünlüler, "kalınlık-incelik" ve "dudak uyumu"na bağılı olsa bile bir aynılaşma sürecine girebilmektedir.

Buna örnek olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* "emdi" kelimesi açıklanırken şunlar ifade edilmiştir (DLT: 63):

⁵ /v/'nin tercih edilmesi; /w/'leşme sonrasında, kelimedeki ünlülerin de yuvarlaklaşma eğilimine maruz kalması gibi durumları engellemiş, fonetik istikrarını sağlamıştır.

"Şimdi" anlamında bir edat. "Şimdi geldim." anlamında "Emdi keldim." denir. Oğuzlar elifi esreli yapıp imdi derler.

Bu örnekteki durum şüphesiz /e/ ile /i/ arasındaki bir ses olan /é/'den kaynaklanmış olabilir. Fakat Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzların /e/'yi /i/'leştirdiğine dair tespiti, en azından Oğuzların diğer boylara göre bu sesi daha dar bir boğumlama ile telaffuz ettiğini yani sözcükteki ünlülerin birbiriyle çok daha uyumlu hâle geldiğini göstermektedir.

Ötümlülük Uyumu ve Ona Bağlı Gırtlak Uyumu (Laryngeal Harmony)

Türkçe ele alındığında her ne kadar ünlü uyumları ön plana alınmış olsa da aslında özellikle Oğuz grubunda ciddi anlamda ünsüzlere dayalı ses uyumları mevcuttur.

Oğuz Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran en önemli özelliklerden biri gırtlak uyumudur. Bu uyum bir dilin, ötümlü sesler ile ötümsüz engelleyici sesleri aynı kombinasyonda istememesi olarak tanımlanabilir (Hansson, 2010: 37). Ötümsüz engelleyiciler ses yolunun tamamen veya belirli bir ölçüde kapanmasıyla oluşan, basıncı yüksek seslerdir. Türkçedeki ötümsüz ünsüzlerden, /ç, k, p, t/ tam kapantılı, /f, h, s, ş/ ise yarı kapantılı engelleyici ünsüzlerdir. Her ne kadar Oğuz grubunda gırtlak uyumu tarihsel süreçte gelişme eğilimi gösterse de bu grupta da bugün ötümlü ve ötümsüz engelleyici seslerin bir arada bulunduğu çok sayıda kelime mevcuttur. Nggakaca gibi bazı dillerde ise bu kural Türkçe ile kıyaslanamayacak kadar serttir (bk. Hansson, 2010: 37).

"Gırtlak uyumu" Oğuz Türkçesinde sadece aynı bağlamdaki ünsüzlerle değil aynı zamanda ünlülerle de bağlantıdır. Nitekim gırtlak uyumunun sebep olduğu ötümlüleşme süreçlerinde, ünlüler de tetikleyici bir unsur olabilmektedir.

Temelinde gırtlak uyumunun yattığı ses hadiselerinden biri, özellikle ince sıralı bağlamlarda görülen /k-/>/g-/ değişimidir. Bu değişimin ana sebebi /k-'nin hem boğumlanmak için nispeten yüksek bir basınca ihtiyaç duyması (tam kapantılı olması) hem de ünlülerin aksine ötümsüz bir ses olmasıdır. Bu sebeple /k-/ hem ünlülerle hem de ötümlü ünsüzlerle fonolojik açıdan uyumlu değildir. Başka bir ifadeyle Oğuz Türkçesinde /k-/ fonemi sık sık gırtlak uyumu ile çatışma içerisine girmek durumunda kalmıştır. Yine de /k-'nin boğumlanması esnasında yaşanan uyumsuzluk ve gerek duyulan basıncın yüksekliğine rağmen Oğuz grubu dışındaki birçok lehçede gırtlak uyumuna dayanan bu ses olayı yaygın değildir. Çünkü /g-/ sesi, fonolojik patlama için /k-/ kadar basınca ihtiyaç duymasa da aslında o da patlayıcı ve engelleyici bir ünsüzdür ve elde edilecek tasarruf çok da kayda değer değildir. Bu noktada Oğuz Türkçesi /g-'nin patlayıcı enerjisini ünlülere transfer ederek /g-'nin boğumlanması esnasında oluşan enerjiyi ünlünün teşekkülü esnasında kullanmıştır. Çünkü tıpkı ünlüler gibi /g-/ de ötümlü bir sestir. Böylece kelimelerdeki frekansların dalga boylarındaki girinti çıkıntılar daha da azalmış, uyum artmıştır.

"En az çaba yasası" nı uygulama konusunda dil, hassas bir terazi gibidir. Nitekim Türkiye Türkçesi örneğinde olduğu gibi çok heceli kelimelerde eğer /k-'den sonra gelen ilk ünsüz ötümsüz bir ses ise veya ötümsüz bir sestem önce akıcı bir ünsüz gelmişse genellikle bu değişime ihtiyaç duyulmamıştır: "kişi, kepek, köpek, köpük, kötü, kekeme, kirpi, kertenkele" vb. Fakat bu genellenmenin de çok sayıda istinası vardır. Çünkü seslerin birbiriyle oluşturdukları fonetik kombinasyonlar çok farklı neticelere sebep olmakta, dili konuşan kişiler fark etmese de "en az çaba yasası" her kombinasyon için ayrı ayrı konuşma eyleminin harcadığı enerji ve süreden tasarruf etmenin yollarını aramaktadır.

İnce sıralı dizimlerde rastlanan /k-/>/g-/ değişiminin yanında Türkiye Türkçesinin ağızları, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde /q-/>/ğ-/ değişimi de güçlü bir eğilimdir (bk. Hunutlu, 2018: 161). Fakat Türkiye Türkçesi yazı dilinde bu değişim yaygın değildir. Bunda İstanbul ağızı temelli Türkiye Türkçesinde aslında /q-/ foneminin uvular bölgeden daha öne doğru kayarak birçok fonetik konumda [k^h] hâline gelmesinin de etkili olma ihtimali vardır (bk. Göksel & Kerslake, 2004: 5).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te /k-/>/g-/ ya da /q-/>/ğ-/ değişimlerine dair bir ize rastlanmamaktadır. Nitekim eserde *geşür* "Oğuzlarda havuç" ve *gizri* "Argularda havuç" kelimelerinin dışında /g-, ğ-/ ile başlayan herhangi bir kelime kaydedilmemiştir (DLT: 653). Öyleyse bu karakteristik değişimin, Eski Oğuz Türkçesinden sonraki dönemlerde gırtlak uyumunu sağlamaya yönelik olarak özellikle Oğuz grubunda geliştiği anlaşılmaktadır.

Gırtlak uyumuna bağlı olarak Oğuz grubunda gelişen bir diğer karakteristik ses olayı ise /t-/>/d-/ değişimidir. Bu değişim, *Dîvânu Lugâti't-Türk'*ün yazıldığı dönemde de Oğuz Türkçesinde görülebilir durumdadır. Bunu Kâşgarlı Mahmud'un şu açıklamasından anlamak mümkündür (DLT: 12):

Kelimelerdeki bütün te'ler Oğuzlar ve onlara uyanlarda de'ye döner. Örnek: "Deve" için kullanılan "tewe"ye onlar "deve" ismini verirler. "Delik" için kullanılan "ü.t"e onlar "ü.d" derler.

Bu açıklamada her ne kadar Oğuzların bütün /t/ seslerini /d/'leştirdiği ifade edilse de bu, bahsedilen durumun gitgide genelleştigiine işaret eden bir ifadedir. Bizzat eserin içerisindeki birçok örnek tüm /t/ seslerinin kelime girişlerinde bile tam olarak /d-'leşmediğini göstermektedir. Örneğin *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te Oğuz Türkçesine ait olduğu ifade edilen *telü* "ahmak" (DLT: 867), *teriñ* "derin", *tapındaçı* "ibadet eden" (DLT: 854) ve *tarıç* "akdari" (DLT: 856) gibi birçok kelime /t-/>/d-/ gelişimi görülmez. Hatta eser boyunca /d-/ ile başlayan sadece 17 kelime kayda alınırken bunlardan sadece 3 tanesinin Oğuz Türkçesine ait olduğu özel olarak belirtilmiştir (bk. DLT: 289, 631).

Aynı açıklamada yer alan son sesteki /-t/'lerin /-d/'ye dönüştüğüne dair ifade bugün Batı Oğuz Türkçesinde sınırlı sayıda örnekte görülebilmektedir. Türkiye Türkçesinde sesteşlik sebebiyle karışma riski bulunan tek heceli "ad" ve "sac" gibi birkaç kelime bu durum mevcuttur. Azerbaycan Türkçesinde ise sesteşlikten kaynaklanan bir zıtlasma olmaksızın *süd* "süt", *bud* "but" gibi bazı kelimelerde aynı durum vardır. Buradan özellikle tek heceli kelimelerin sonunda /-t/ yerine /-d/ kullanılması durumunun, Kâşgarlı Mahmud'un temas ettiği Oğuz topluluklarında yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu kelimelerin Ana Türkçedeki durumlarını detaylı şekilde analiz eden bir çalışma yapılmadan bahsi geçen bu durumun /-t/>/-d/ değişimi mi yoksa eskicil /-d/'nin korunması mı olduğu kesin olarak bilinemez. Çünkü bugünkü Batı Oğuz Türkçesi, kelime sonunda ağız basıncının hızlı bir şekilde boşaltılmasını zorlaştıran ötümlü-yarı engelleyici ünsüzleri son seste istememektedir. Hatta yabancı dillerden alınan son sesi /b, c, d/ olan kelimeleri kendi iç ahengine uydurmaktadır. Türkiye Türkçesinden örnek vermek gerekirse "Ahmed", "Ahmet" olurken "mescid" ise "mescit" şeklinde telaffuz edilmektedir. Ayrıca Batı Oğuz Türkçesi, /b, c, d/ ile benzer özellikler taşıyan ve Türkçe kelimelerde bulunan /ğ, g/'yi kelime sonunda ya eritmiş ya ötümsüzleştirerek /-k/'ye dönüştürmüş ya da kayıçılaştırmış ve /-ğ/ yapmıştır.⁶ Nitekim *alığ* "Oğuz ve Kıpçak lehçesinde her şeyin kötüsü" (DLT: 30), *sag elig* "sağ el" (DLT: 34) örneklerinde olduğu gibi *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te Oğuz Türkçesi olduğu bilinen ve sonu /-ğ, -g/ ünlüleri ile biten yapılar bulmak mümkündür ve henüz bu dönemde sondaki /-ğ, -g/ seslerinde kayda geçirilen erime söz konusu değildir (DLT: 50). Bununla birlikte eserde geçen şu ifadeler önemlidir (DLT: 11):

Rum'a yakın olan Bulgar, Suvar ve Beçeneklerin dili, kelimelerin uçları aynı tarzda düşürülmüş bir Türkçedir.

Burada kastedilen erimelerden en azından bir kısmı muhtemelen kelime sonlarındaki /-ğ, -g/ sesleridir. Nitekim nesli tükenmiş bir lehçe olan Peçenek Türkçesi hakkında bugünkü bilgiler son derece kısıtlı olsa da tarihî İdil Bulgar Türkçesi ve çağdaş Çuvaş Türkçesinde gerçekten de kelime sonlarındaki /-ğ, -g/ ve orta konumdaki /-ğ-, -g-/ seslerinde yoğun olarak erime veya kayıçılaştırma hadiseleri meydana gelmiştir (Yılmaz, 2002: 14). Öyleyse 11. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde ve Bizans İmparatorluğu'nun sınır boylarında yaşayan Türk toplulukları, /-ğ, -g/ seslerini Oğuz Türkçesinden daha önce fonolojik aşındırma sürecine dâhil etmiştir.

Orta konumda /-ğ-, -g-/ seslerinin erimesi noktasında, 11. yüzyılda Oğuz Türkçesinin son sesteki eritmeye göre daha ilerlemiş bir fonolojik duruma sahip olduğu görülmektedir. Bu konuda Kâşgarlı Mahmud'un "tançadı" sözü için yaptığı açıklamada şu ifadeler kullanılmıştır (DLT: 474):

Aslı "tançga.dı"dır; şiir zorunluluğundan dolayı gayın (g) düşürülmüştür. Bu Oğuz ve Kıpçak lehçesinde mümkündür çünkü onlar isim ve fiillerin ortasındaki gayın'ı (g) düşürürler.

⁶ /g, ğ/ sesleri özellikle iki ünlü arasında kalınca yarı ünlü hâline gelme (approximantization) yani kayıçılaştırma eğilimindedir. Bu durumda ortaya Batı Oğuz Türkçesinde sıklıkla /ğ/ yani [uɣ] ortaya çıkar. Aynı zamanda bazı lehçelerde [uɣ] yerine [w] veya [y] (UFA: [j]) eğilimi daha baskındır (bk. Uysal, 2021: 317). Bu kayıçılaştırmanın temel sebebi, /g, ğ/ seslerinin ötümlü olmaları sebebiyle ünlülerle benzer fonetik özellik göstermelerine rağmen bu sesleri çıkarırken ses yolunu kapatmanın şart olmasıdır. Oysaki /g, ğ/ yarı ünlü hâline geldiğinde, ses yolunu kapatma ihtiyacı azaldığı için iki ünlü arasında yumuşak bir geçiş ve akıcılık sağlanmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud, bu durumu eserin farklı bir noktasında ise çok sayıda örnek vererek detaylı şekilde açıklamıştır:

Oğuz ve Kıpçak grupları, isimlerin ve fiil devamlılık bildiriyorsa fiillerin ortalarındaki bütün gayin'ları düşürmekte birleşirler. İsimler için örnek: "Ala karga"ya "çumguk" denir; onlar "çumuk" derler. Gayin düşürülmüştür. Türkler "boğaz"a "tamgak", onlar "tamak" derler. Fiiller için örnek: ol ewke barga.n ol "o devamlı olarak evine gidendir". Oğuzlar bu anlam için "bara.n ol" derler. Türkler ol er kulını urga.n ol "o adam sürekli olarak kölesini dövendir" derler, onlar ise "ura.n" derler.

Görüldüğü gibi bugünkü Oğuz lehçelerinin orta hecede yer alan bazı /-ğ-, -g-/ seslerini eriterek süre ve enerji tasarrufu sağlama eğilimine *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* de rastlanmaktadır. Bugün Özbek Türkçesi gibi Oğuz grubuna mensup olmayan bazı lehçeler de dahil olmak üzere iki ünlü arasında kalan /-ğ-, -g-/nin kayıçlaşması hadisesine ise *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki* mevcut örnekler üzerinden ulaşılamamaktadır. Nitekim *aqıl* "Oğuzlarda koyun pisliği" (DLT: 35), *uğur* "Oğuzlarda hayır ve bereket" (DLT: 25) ve *söğüş* "oğlak ve kuzunun kebab yapmaya yarayan kısmı" (DLT: 158) gibi kelimelerde /-ğ-, -g-/ seslerinin henüz kayıçlaşmadığı anlaşılmaktadır.

Oğuz Türkçesinde /*d/ Sesindeki Fonolojik Kararsızlığın Çözümüne Ulaştırılması

Türkologlar Ana Türkçeden sonra [d, ɖ, t, c, g, y, z] gibi birçok farklı alofona bölünen eskicil bir foneminin varlığı üzerinde şimdiye kadar birçok çalışma yapmıştır (Tolkun, 2007: 132; Ölmez, 1991: 167-170). Bu fonem muhtemelen dış yuvasında boğumlanan /d/'ye göre sesletim süresi daha kısa olan /*d/ sesidir.⁷ Bu fonem üst damakta boğumlanan retrofleksif ve ötümlü bir sestir. Sesin bugünkü Türk lehçelerinde pek de bulunmayan dil bükümleme hareketine sahip olması sebebiyle /*d/, baştan beri fonemik yarılmalara müsait ve fonolojik kararsızlığın yüksek olduğu kararsız bir ses olarak varlığını sürdürmüş olmalıdır. Bu durum, yaşanan fonemik yarılma sonrasında [d, ɖ, t, c, g, y, z] gibi çok sayıda farklı özellikteki sesin nasıl ortaya çıktığını da açıklamaktadır.

/*d/ foneminin fonemik yarılmaya uğraması aslında dil kıvrımının yavaşça düzleşmesi esnasında ortaya çıkmış olmalıdır. Yani ses yolu gitgide açılmış ve sızıcılık artmıştır. Bu dönemde [ɖ, z] gibi sızıcı alofonlar oluşurken dilin iyice alt dişlere doğru inip ses yolunun genişlemesiyle [y] gibi yarı ünlü değerinde sesler ortaya çıkmıştır. Ses yolunun büyük ölçüde açılmasıyla ses tekamülü büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bugün Oğuz grubu, büyük oranda /*d/ sesinin tekamülünün tamamlandığı lehçelere sahiptir. *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* bu sesin Türk lehçelerindeki gelişimi hakkında şunlar söylenmektedir:

Yağma, Toxsi, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, tüm zel harflerini ye harfine çevirmekte birleşmişlerdir. Bu gruplar zel'i hiç kullanmazlar. Bu grupların dışında olanlar "kayın ağacına" "qađıñ", bunlar ise "qayın" derler. "Kayın"a "qağın", bunlar "qayın" derler. Çigil ve diğer Türklereki zel'ler, bazı Kıpçak, Yimek, Suvar ve Bulgarlar, Rum'a ve Rus'a kadar uzananlar tarafından ze'ye çevrilir. Türklerin "ayak" için kullandıkları "ađaq" bunlar "azaq" derler.

Eserde verilen bu bilgilerden, daha 11. yüzyılda Oğuzların bu gelişimi kayıçlaşma safhasına taşıdığı sonucu çıksa da aslında bahsi geçen devirde Oğuzlar için de fonolojik kararsızlık dönemi tam olarak sona ermemiştir. Örneğin Oğuzlara ait olduğu belirtilen "ayrı" kelimesi, eserde hem "ağruk" hem de "ayruk" şeklinde kaydedilmiştir (DLT: 48, 55).

Ana Türkçede, /*d/ foneminin giriş konumlarında da bulunduğu düşünülmektedir. Nitekim bugün bazı Moğol lehçelerinde giriş sesinde dış yuvasında boğumlanan ötümlü /d-/ sesinin bulunması, bu ihtimali güçlendirmektedir (bk. Ölmez, 1991: 169). Fakat Türkçede giriş konumlarındaki /*d-/ fonemi, muhtemelen giriş konumunda retrofleksif özelliğini kaybedip dış yuvasında boğumlanan /d-'/ye dönüşemediği için, Eski Türkçeye ulaşmadan erimiş ya da kayıçlaşarak /y-'/ye dönüşmüştür. Bu erime olayı Oğuz Türkçesinde diğer lehçe gruplarına göre biraz daha fazladır. Diğer lehçelerde, bu ses birçok kez /y-/ ile yaşamaya devam etmiştir. Bunun yanında kayıçlaşma sürecindeki ara formlardan olan [j] yani ötümlü damaksıl sürtünmeli ünsüz, özellikle Kıpçak grubunda ve Kâşgarlı Mahmud'un

⁷ Bu sesin retrofleksif bir fonem olduğunun iddia edilmesinin sebebi, yaşadığı fonemik dağılmanın birbiriyle birçok açıdan farklı muhtelif alofonlar üretmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü retrofleksif seslerin en önemli özelliklerinden biri, kıvrımlı dil hareketlerine sahip oldukları için kontrastlıklarını koruma noktasında sorun yaşamalarıdır. Böylelikle bu seslerin üretimindeki küçük aksaklıklar, zamanla birçok yeni alofonun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

tespitine göre Eski Oğuz Türkçesinde [dʒ-] ve [z-] gibi yeni alofonlar üretmiştir. Kâşgarlı Mahmud bu hadisenin de farkındadır ve bunu şu şekilde açıklar (DLT: 12):

Bütün isim ve fiillerin başındaki ye'ler Oğuzca ve Kıpçakçada elif veya cim'e döner. Mesela Türkler "yolcu"ya "yelgin" derler, bunlar ise "elgin"; Türkler "ılık su"ya "yılığ su.w", bunlar ise elifle "ılığ" derler. Aynı şekilde Türkler "inci"ye "yinçü", bunlarsa "cinçü" derler. Türkler devenin uzun tüyleri için "yoğdu", bunlar "cogdu" der.

Burada Kâşgarlı Mahmud'un "cim'e döner" ifadesini Oğuz Türkçesi için de kullanıp kullanmadığı çok açık olmasa da o, başka bir açıklamasında Oğuz Türkçesinde de [dʒ-] veya [z-] alofonlarının bulunduğunu belirtir (DLT: 331):

Oğuz ve Kıpçaklar kelimenin başındaki ye'leri cim (c) olarak telaffuz ederler. "Ol meni cetti" derler, "o bana yetiştii" demektir; bu da ye ile "yitti"dir. Türklerin "suda yıkandım" anlamında "suwda yundum" dediklerine onlar "cundum" derler. Türk ve Türkmen arasındaki bu kural yaygındır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuz Türkçesi için not alınan /*dʒ/ den gelişen [dʒ-] veya [z-] alofonlarının, bugünkü Oğuz grubunda hâkim şekli /ø-/ ve /y-/ dir (bk. Ölmez, 1991: 168). Kâşgarlı Mahmud'un bu ifadeleri, ya temas ettiği Oğuz topluluğuna ait Kıpçak etkisiyle ödünçlenen yerel bir özelliktir ya da ara formlardan olan [j] den gelişen bazı [dʒ-] veya [z-] li türevler, zamanla yok olmuştur. Sonuç olarak /*dʒ/ sesinin gelişimindeki erime veya kayıçılışma hadiseleri hem basınc hem de boğumlanma kolaylığı sağlamaları yönüyle "en az çaba yasası" nın açık bir birer örneğidir.

SONUÇ

"En az çaba yasası" Batı Oğuz grubunun art zamanlı tarihinde birçok uyum ve değişim sürecini harekete geçirmiştir. Bu süreçlerin izlenebildiği en eski kaynaklardan biri olması bakımından *Dîvânu Lugâti't-Türk* çok önemli bir eserdir. Eserde, sadece Oğuz grubuna dair materyaller yoktur aynı zamanda Oğuz Türkçesinin o dönemki durumu hakkında Kâşgarlı Mahmud'un kendi değerlendirmeleri ve diğer lehçelerle mukayeseleri de bulunmaktadır.

Nitekim Batı Oğuz grubundaki "en az çaba yasası" na bağlı uyum süreçleri, *Dîvânu Lugâti't-Türk* bağlamında değerlendirildiğinde şu temel sonuçlara erişilmiştir:

1. Batı Oğuz Türkçesi, "en az çaba yasası" na bağlı uyum süreçlerinin en hızlı işletildiği gruplardan biridir. Genel olarak Oğuz grubu, çok temel ve karakteristik ses evrimlerinin sistematik bir şekilde gerçekleştiği ve genellikle katı ya da esnek kurallara bağlandığı lehçelerden oluşmaktadır. Tarihsel süreçte son ses konumundaki /-ğ, -g/ seslerinin erimesi ya da kalın sıralı sözcüklerde yaygın olarak /t-/ >/d-/ değişiminin görülmesi, Oğuz grubundaki fonolojik kurallaşmanın örneklerindedir.

2. *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile bugünkü Oğuz lehçelerinin oluşumuna kadar geçen süre zarfında takip edilen değişimlerin örüntüleri, Oğuz grubundaki fonomorfolojik esnekliğin aslında 11. yüzyıldan çok daha önceye dayandığını göstermektedir. Nitekim Kâşgarlı Mahmud, Oğuz Türkçesinin özelliklerinden bahsederken sıklıkla bu grubun fonolojik ve morfolojik açıdan esnek bir yapıda olduğuna vurgu yapmıştır.

3. Oğuz Türkçesi, ses yolundaki anatomik unsurların konumunda çok fazla değişikliğe sebep olan alofonlaşmalara karşı mesafelidir. Çünkü bu tür alofonlar, kolay bir söyleyişe sahip olsalar bile fonolojik kararsızlığı tetiklemektedir. Batı Oğuz Türkçesinde çift dudakta teşekkül eden ve iki dudağın da koordineli hareketini gerektiren [w] yerine fonolojik açıdan daha istikrarlı olan tek dudak [v] 'sinin daha çok tercih edilmesi, Batı Oğuz grubundaki bahsi geçen eğilimin bir sonucudur.

4. Oğuz Türkçesindeki değişim süreçleri, diğer Türk lehçeleri üzerinde yer yer fonolojik numune görevi üstlenmiştir. Yani Oğuz Türkçesindeki "en az çaba yasası" na dayalı değişimler, diğer lehçelerdeki fonetik zorlukların çözümü ve fonolojik tasarrufa dayalı değişimler için örnek teşkil etmiştir.

5. Batı Oğuz Türkçesinde, Türkçenin tamamında görülen ünlü uyumlarının yanında ünsüzler için gırtlak uyumu ve ötümlülük uyumu da dilsel değişimleri harekete geçiren süreçler oluşturmuştur.

Oğuz Türkçesi, diğer gruplarla kıyaslandığında oldukça fazla sayıda ünsüz uyumuna sahiptir. Bunların en önemlilerinden biri gırtlak uyumudur. /t-/>/d-/, /k-/>/g-/ ya da /q-/>/ğ-/ değişimi gibi Oğuz Türkçesinin karakteristiğinde yer alan birçok ses hadisesinin temelinde gırtlak uyumu vardır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki söz varlığı incelendiğinde, /t-/>/d-/ gelişiminin 11. yüzyılda da var olduğu anlaşılmaktadır. Eserde, /k-/>/g-/ ya da /q-/>/ğ-/ gelişimlerine rastlanmaması ise bu gelişimlerin nispeten daha geç dönemlerde olgunlaştığını göstermektedir.

Oğuz Türkçesindeki ötümlüleşmeler, ünsüzler ve ünlüler arasındaki frekans uyumunu desteklemiştir. Çünkü ötümlü ünsüzler, tıpkı ünlüler gibi ses tellerinin titreşmesiyle oluşmaktadır. Bu durumda Oğuz grubunda yer alan lehçelerde, ünlülerin boğumlanması esnasında meydana gelen yüksek basınç, birçok kez ötümlü ünsüzlere transfer edilerek basınç tasarrufu sağlanmaktadır.

6. Bu grupta, özellikle /q/ gibi küçük dil ile bağlantılı yani uvular sesler ile retrofleksif seslerin fonemik yarılmaya tabi tutulduğu görülmektedir. Böylelikle ses yolunun genişlemesi ve telaffuz kolaylığı sağlanmıştır.

7. Batı Oğuz grubu, fonolojik kararsızlıkları hızlı şekilde istikrara kavuşturma eğilimindedir. Bu amaçla bazen /-b-, -b/>/-v-, -v/ değişiminde olduğu gibi fonemik yarıma sonucunda ortaya çıkan alofonlardan en istikrarlısı seçilerek kararsızlık çözümlenmektedir. Fonemik yarıma sonucunda oluşabilecek alofonların da kararlı olmaması durumunda, /*d/ fonemi örneğinde olduğu gibi, genel olarak Oğuz Türkçesi değişimi hızlandırarak ara form geçişlerini kısa tutmaktadır. Böyle durumlarda, değişim süreci hızlı bir şekilde son safhaya kadar ilerleme eğilimindedir.

8. Gagavuz Türkçesindeki ikiz ünlüleşmeler sayılmazsa, Batı Oğuz Türkçesi uzun ünlüleri kısaltma eğilimindedir. Özellikle akıcı ünsüzlerin sebep olduğu yarı uzamaların önlenmesi için Batı Oğuz Türkçesinde zaman zaman giriş konumunda protezler meydana gelmiştir. Eski Türkçedeki *ur-* "vurmak" fiilinin Türkiye Türkçesinde "vur-" şeklini alması buna örnektir.

9. Genel Türkçedeki akıcı ünsüzleri eriterek özellikle boğumlanma süresinden tasarruf etme eğilimi, Batı Türkçesinde de mevcuttur.

10. Oğuz Türkçesinde, giriş konumundaki /t-/ sesinin ötümlüleşerek /d-/ sesine dönüşmesi, kelime ortasındaki uvular seslerin patlayıcı özelliklerinin aşınmasına yol açmıştır.

11. Özellikle kelimelerin boğumlanma sürelerinden tasarruf edilmesi noktasında önemli bir gelişim olan /-ğ-, -g-/ seslerinin erimesi ya da kayıclaşma sürecine girmesi durumuna, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Oğuz Türkçesine ait kelimelerde de rastlanmaktadır. Fakat son ses durumundaki /-ğ-, -g/ fonemlerinin 11. yüzyılda Oğuz Türkçesinde de hâlâ korunduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

Aydın, H. (2011). Dilde en az çaba ilkesi üzerine. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 1(1), 1-6.

Avcı, Y. (1997). Özbek Türkçesindeki ünlü uyumlarına dair. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (4), 166-172.

Beňuš, Š. (2014). Phonological structure and articulatory phonetic realization of syllabic liquids. *Language U*, 281.

Cayıt, N. A. (2019). *Gagavuz Türkçesi yazı dili ile Türkiye Türkçesi ağızlarında basit fiillerin mukayesesi*, [Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.

DLT: Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk - giriş, metin, çeviri, notlar, dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Doğan, A. T. (2018). Kelür-/keltür-/ketür-/getür-/getir- ve olur-/oltur-/otur- fiilleri üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (64), 117-130.

Ercilasun, A. B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

- Fajaryanto, G. (2019). The phonological analysis of liquids sound in using dialect palatalization. *Prosiding Seminar Nasional Linguistik dan Sastra (SEMANTIKS)*, 1, 237-245.
- Göksel, A., & Kerslake, C. (2004). *Turkish: A comprehensive grammar*. Routledge.
- Gül, R., & Hazar, M. (2009). İkiz ünlülü ve çift ünlülü kelimeler üzerine bir tespit çalışması. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 54(2006/2), 51-70.
- Hansson, G. Ó. (2010). *Consonant harmony: Long-distance interactions in phonology* (Vol. 145). London: University of California Press.
- Hunutlu, Ü. (2018). Türkçede “K- > G- ve T- > D-” değişimleri ve aykırılıkları üzerine düşünceler. *Journal of Turkish Research Institute*, 63, 161-186.
- Ildırı, N. (2022). Özbek Türkçesinde “Tejamlılık Tamoyili (En az çaba yasası)” ve “Ellipsis (eksiltim)” kavramları üzerine. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(4), 2484-2497.
- Johanson, L. (2006). The history of Turkic. In L. Johanson & É. Á. Csató (Eds.), *The Turkic languages* (pp. 81-125). London: Routledge.
- Karaca, H. (2021). En az çaba yasasının dil alanlarında işleyişi. *Turkish Studies - Language & Literature*, 16(1), 1-6.
- Kılıç, E., & Ersöz, S. (2020). Zamir/N/sinin Türkçedeki fonemorfolojik gelişimi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(38), 565-606.
- Kılıç, E. (2021). Türkiye Türkçesindeki bağlayıcı yarı ünlünün art zamanlı gelişimi. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, (34), 35-60.
- Ng, M. L., Chen, Y., & Sadaka, J. (2008). Vowel features in Turkish accented English. *International Journal of Speech-Language Pathology*, 10 (6), 404-413.
- Ölmez, M. (1991). Ana Altayca Sözcüğü *d. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1, 167-190.
- Ölmez, M. (2008). Eski Türk yazıtlarındaki eşük, kedimlik ve teve üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, 333-340.
- Öztürk, J. (2017). Türk dilinde daha çok çaba isteyen değişimler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(4), 2182-2208.
- TDK (2024, 15 Ağustos). *Abi (maddesi)*. Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>
- Tekin, T. (1975). *Ana Türkçede aslı uzun ünlüler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Tokyürek, H. (2021). Eski Uygurca İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde kahramanın yolculuğu. *International Journal of Old Uyghur Studies*, 3(2), 177-216.
- Tolkun, S. (2007). Eski Türkçedeki -d pekiştirme ekinin Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki izleri. *İlmî Araştırmalar*, (23), 131-138.
- Tuğuz, Z. (2011). “Evet, hayır” sözcüklerinin türü üzerine. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 1(1), 35-39.
- Uysal, S. (2021). Eski ve Orta Türkçe iki ünlü arasındaki ğ ve g seslerinin çağdaş Kırgızcadaki durumu. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (5), 316-333.
- Uzun, G. (2021). Dilde en az çaba ilkesi bağlamında Kırgız Türkçesinde cümle öğelerindeki eksiltili (eliptik) yapılar üzerine. *Journal of International Social Research*, 14(76), 1-6.
- Vicentini, A. (2003). The economy principle in language: Notes and observations from early modern English grammars. *Mots, Palabras, Words*, 3, 37-57.
- Yılmaz, E. (2002). Çuvaşlar ve Çuvaşça. *Türkler*, 20, 110-118. Yeni Türkiye Yayınları.